

AFSCHEID UNIVERSITEIT UTRECHT, 3 OKTOBER 2016

HERMAN WIJFFELS

De afgelopen zeven jaar heb ik aan deze universiteit een bijdrage mogen leveren op het gebied van Duurzaamheid en Maatschappelijke Verandering. Ik heb dat een voorrecht gevonden en met veel genoegen gedaan. Ben dankbaar dat het toenmalige College van Bestuur, onder leiding van Yvonne van Rooy, mij die kans heeft geboden. Ik heb er ook veel van geleerd. Maar aan alle mooie dingen komt een eind en dus ook hieraan. Dat markeren we vandaag met deze bijeenkomst. Het geeft mij de gelegenheid om nog een laatste keer, in deze heilige hal van de UU, mijn zicht op het thema van mijn leeropdracht met u te delen. Kort gezegd komt dat erop neer dat we aan het begin staan van weer een geheel nieuwe fase in het lange ontwikkelings- en beschavingsproces dat de geschiedenis van de mens en samenleving is.

Ik zal eerst toelichten waarom ik dat denk en ontwikkelingen signaleren die erop wijzen dat het begin er is. Vervolgens ga ik specifiek in op de rol van de financiële sector in de transitie naar een duurzame economie. Ik rond af met enkele observaties over de rol en werkwijze van de wetenschap.

DUURZAAMHEID

De opkomst van het streven naar een meer duurzame, houdbare manier van leven komt rechtstreeks voort uit de overbelasting en daardoor aantasting, van het draagvermogen van onze planeet. In het jargon noemen we dat overshoot. We leven al enige tijd voorbij wat de aarde ons duurzaam kan bieden; op dit moment zelfs alsof we anderhalve aarde tot onze beschikking hebben. De oorzaak daarvan is in feite iets zeer positiefs, nl. de succesvolle ontwikkeling in kennen en kunnen die de mensheid in de afgelopen paar eeuwen heeft doorgemaakt. Als gevolg daarvan heeft een explosie van de welvaart plaatsgevonden (x80) en in het voetspoor daarvan van de wereldbevolking (x7). Maar zoals

altijd: succes met wat wordt nagestreefd leidt tot nieuwe omstandigheden en noopt daardoor tot verandering. Met onze huidige manier van leven en van produceren en consumeren passen we niet meer op deze ene aarde. We tasten nu in feite systematisch en structureel de basis van het leven aan. Dat gebeurt op tal van manieren. De bekendste is de uitstoot van broeikasgassen waardoor het klimaat destabiliseert. Maar er is veel meer. Denk aan de snelle teruggang van de biodiversiteit waardoor er gaten dreigen te vallen in het “web of life”. Of aan de snelle aantasting door te intensieve landbouwmethoden, van het dunne laagje top soil waarmee we ons voedsel produceren. En aan de verstoring van mariene ecosystemen, een andere belangrijke voedselbron. Er zijn nog tal van andere voorbeelden waaruit blijkt dat de methoden die in de industriële tijd zijn ontwikkeld om in onze behoeften te voorzien, leiden tot uitputting, vervuiling en degradatie van natuurlijke hulpbronnen en ecosystemen. Toepassing op de huidige schaal is overduidelijk niet duurzaam mogelijk, is volstrekt onhoudbaar. Een belangrijk kenmerk van die methoden is dat ze lineair van structuur zijn, georganiseerd als een rechte streep van grondstof, in enkele stappen naar product en gebruik. En in onze wegwerpmaatschappij eindigt meer dan de helft van de spullen die we kopen binnen 6 maanden in de verbrandingsoven. Die manier van werken kon zonder problemen toen er nog veel minder mensen en welvaart waren. Maar, zoals gezegd, de successen van de industriële tijd maken dat nu onmogelijk. De mens is in die tijd uitgroeid tot een dominante soort die wezenlijke invloed uitoefent op de geologische processen op onze planeet. Geologen spreken daarom nu over een nieuw tijdperk, het Antropoceen, het Tijdperk Mens. Zo bezien staan we op een punt in de geschiedenis waar we onze plaats en rol in het geheel van het leefsysteem aarde opnieuw moeten bepalen en vorm geven. In mijn optiek is dat primair een vraagstuk van waarden, van cultuur, van beschaving. We staan voor de opgave daaraan een nieuwe, volgende invulling te geven die de continuïteit en kwaliteit van het leven op onze planeet kan waarborgen.

Waarom en waarin schiet onze huidige cultuur dan tekort? Daarvoor moeten we kijken naar dominante aspecten in ons wereldbeeld. Dat beeld is sterk antropocentrisch, atomistisch van aard en op rivaliteit gebaseerd. Antropocentrisch in de zin dat we onszelf centraal stellen en al het andere zien als hulpbronnen waar we naar geloven en ongelimiteerd gebruik van kunnen maken. Atomistisch omdat we de wereld waarin wij leven vooral zien als bestaande uit losse, separate delen. En die delen zijn in een onderlinge strijd verwickeld om te overleven. Ons hele economische stelsel is op dit wereldbeeld gebaseerd. We voorzien in onze behoeften door grondstoffen en andere natuurlijke hulpbronnen te gebruiken, zonder veel acht te slaan op de continuïteit ervan. Dat gebeurt in competitie tussen ondernemingen die winst nastreven. Dat winstoogmerk is in het zgn. aandeelhouderskapitalisme zo centraal komen te staan, dat we kunnen spreken van het verwisselen van doel en middel. Doel van het stelsel van ondernemingsgewijze productie is immers primair, het leveren van bijdragen aan de ontwikkeling van mens en samenleving. Door dat als onderneming goed en efficiënt te doen kun je ook winst maken. Winst als middel voor continuïteit. De omkering van doel en middel door het centraal stellen van de winst en in het verlengde daarvan de contante waarde van ondernemingen, heeft geleid tot een zeer sterke oriëntatie op de korte termijn. We zijn terecht gekomen in een throughput economie, gericht op snelle vervanging van het vorige product, op zoveel mogelijk omzet maken. Via allerlei vormen van marketing is dat een wezenlijk aspect van onze cultuur geworden. Lange termijn belangen, zoals duurzame omgang met natuur en milieu, zijn daardoor op de achtergrond geraakt. Evenals trouwens de aandacht voor een redelijke distributie van inkomen en vermogen. (Kan dat laatste in dit bestek niet verder uitwerken, maar ook daar hebben we te maken met een houdbaarheidsprobleem)

Om tot een meer duurzame, houdbare manier van leven en werken te komen zullen we op een nieuwe manier naar de wereld moeten leren kijken. En op basis van de huidige omstandigheden onze plaats en rol daarin opnieuw bepalen. Daarbij gaat het om het onderkennen en erkennen van de samenhang en interdependentie tussen de

verschillende vormen van leven, inclusief het onze. In feite betekent dit overgang naar een meer holistisch wereldbeeld waarin niet de afzonderlijke delen en hun onderlinge strijd, maar samenwerking om de basis van het leven in stand te houden c.q. te versterken, voorop staan. Zo zou ook de kortadernigheid van onze cultuur overwonnen kunnen worden en ruimte ontstaan voor lange termijn belangen. Dat is een enorme uitdaging die vraagt om een fundamentele herbezinning op de waarden die richting geven aan ons handelen. Kern daarvan is m.i. het ontwikkelen van een relationele ethiek die streeft naar een hogere kwaliteit van zowel de relatie mens-aarde en als van die tussen mensen onderling. Ecologische en sociale duurzaamheid zijn nauw met elkaar verbonden. Waar mensen tekort komen is zorg voor de aarde geen prioriteit. En waar het leefmilieu degradeert komt uiteindelijk de mens in problemen. Fossiele energie, klimaatverandering en vluchtelingenstromen hebben veel met elkaar te maken. Een uitgebreide en scherper geformuleerde relationele ethiek, waarin we acht slaan op de effecten van ons handelen dichtbij en veraf, is het onderliggende beginsel van het streven naar duurzaamheid. Het is een volgende stap in de lange culturele evolutie die de geschiedenis van de mensheid is. Het is ook een noodzakelijke stap om de relatieve primitiviteit van onze huidige manier van leven te overstijgen.

Mijn waarneming is dat na een paar decennia van incubatie die nieuwe cultuurfase duidelijk zichtbaar begint te worden. Het is waar: velen bevinden zich nog in de denk- en leefwereld van de industriële tijd. Maar het is evenzeer waar dat een groeiende groep burgers en bedrijven zich de nieuwe opkomende cultuur eigen maakt. Zij geven zich in toenemende mate rekenschap van de effecten van hun handelen op de aarde en op andere mensen. Consumenten kijken hoe hun voedsel of hun kleding is geproduceerd, plaatsen zonnepanelen op hun dak en rijden een elektrische auto. Bedrijven spelen in op deze tendens en gaan maatschappelijk verantwoord ondernemen. In de voorhoede van het bedrijfsleven is dit inmiddels doorontwikkeld tot het concept van meervoudige waarde creatie. Dat is: opereren volgens de PPP-filosofie, tegelijkertijd sociale, ecologische en economisch/financiële waarde

scheppen. De politiek heeft deze ontwikkeling lange tijd op afstand gevolgd. Maar ook daar zijn in het afgelopen jaar, m.n. op mondiaal niveau, belangrijke stappen gezet. Denk daarbij aan het Parijse Klimaatakkoord en aan de vaststelling van de zgn. Sustainable Development Goals in de VN. Deze SDG's vormen een samenhangend geheel van 17 ontwikkelingsdoelstellingen, onderschreven door vrijwel alle landen in de wereld. Ik ben geneigd ook de encycliek Laudato Si hierbij te noemen, omdat daarin in feite de ethische grondslag wordt geleverd voor beide mondiale programma's. Samen leveren die programma's een duidelijk richtinggevend en samenhangend kader voor de volgende fase in de maatschappelijke ontwikkeling. Het is te hopen dat dit kader ook de basis zal vormen voor de opstelling van het volgende regeerakkoord in ons land. We zijn m.i. toe aan het formuleren van een nationaal project waarin, over kabinetsperiodes heen, gewerkt kan worden aan de ecologische, sociale en economische modernisering van ons land. Wat nu moet gebeuren is vergelijkbaar met de industrialisatie en opbouw van de verzorgingsstaat na WO II. De overheid nam daarin toen het voortouw door te investeren in de infrastructuur en te zorgen voor een beleidskader dat private initiatieven uitlokte en mogelijk maakte. Nu moet de basis van onze welvaart worden vernieuwd omdat die wordt bedreigd door ecologische veroudering en disruptie als gevolg van nieuwe technologische mogelijkheden. Die situatie vraagt om een forse, goed gecoördineerde en langdurige inspanning van maatschappelijke partijen en de overheid samen. VNONCW, de meest invloedrijke lobby in ons land, heeft dat met haar Next Level programma goed begrepen. De kans dat het volgende kabinet serieus werk gaat maken van een meer duurzame economie en samenleving neemt daardoor toe. Ook de recent gepubliceerde plannen van het huidige kabinet voor het bevorderen van een economie die gebaseerd is op circulaire principes, wijst in die richting.

Zo'n circulaire economie is een voorwaarde om veel efficiënter gebruik te maken van grondstoffen en daardoor het draagvermogen van de planeet minder te belasten. Goed beschouwd gaat het er dan om economische processen beter in te passen in de circulaire aard van de werkelijkheid. We moeten wegen vinden om meer te leven zoals de

natuur werkt: nl. zonder verspilling en vervuiling. Nieuwe kennis die beschikbaar komt via de life sciences, de levenswetenschappen, kan ons daarbij helpen. Omvangrijke investeringen en ingrijpende reorganisatie van productie- en consumptieprocessen zijn nodig om tot een CE te komen. Alleen al de transitie naar een duurzame energie infrastructuur vraagt honderden miljarden. Hetzelfde kan gezegd worden over het bij de tijd brengen van andere delen van de economie, zoals industrie, voedselproductie, transportinfrastructuur en een energie neutrale gebouwde omgeving.

ROL FINANCIËLE SECTOR

Dit perspectief van de nabije toekomst als een cultuurproject met daaraan gekoppeld een omvangrijk investeringsproject, roept de vraag op naar de financiering daarvan en dus naar het maatschappelijk functioneren van de financiële sector. Dat is precies het onderwerp waarmee het Sustainable Finance Lab zich bezig houdt. Hoe kan de financiële sector op de best mogelijke manier haar dienende rol voor de reële economie spelen? In eerste instantie hebben de activiteiten van het SFL zich vooral gericht op het leveren van bijdragen uit academische kring aan het stabiliseren van de sector na de crisis. Daarbij ging het o.m. over de kapitalisatie van banken, regelgeving, beloningssystemen en cultuur in de sector. Momenteel zijn we vooral bezig mee te denken over de wijze waarop verschillende delen van de sector de transitie naar een duurzaam functionerende economie kunnen faciliteren. We doen dat in onderzoeksprojecten en in actieve dialoog met partijen in de sector op verschillende niveaus.

Een eerste niveau is dat van het monetaire bestel als geheel. De vraag die ons daar bezig houdt is of het bestel in zijn huidige vorm wel optimaal kan bijdragen aan het realiseren van maatschappelijke doelen zoals ecologische vernieuwing van de economie. En of amenderingen dan wel alternatieven dat beter zouden kunnen doen. Een van de kernelementen in het bestel is dat geld in omloop komt als schuld via kredietverlening door banken. Maar was niet een van de oorzaken van de crisis een teveel aan schuld? En dat is sinds 2008 nog niet echt verbeterd, eerder het tegendeel. De ECB reageert op die situatie met het

opkopen van schuldtitels in handen van banken en andere financiële instellingen, à raison van maandelijks 80 miljard euro. Dat in de hoop daarmee ruimte voor nieuwe kredietverlening te scheppen. Erg effectief in het aanjagen van investeringen en economische groei is dit zgn. QE-beleid van de ECB tot nog toe niet. Wel zorgt het voor een historisch zeer lage rente (geld is momenteel voor veel partijen gratis) en daardoor voor hoge activa-prijzen, zo niet nieuwe bubbels daarin.

De relatieve onmacht van het monetaire beleid heeft internationaal en ook in ons land een discussie op gang gebracht over mogelijke alternatieven voor het huidige monetaire stelsel. Een daarvan is het onderbrengen van de geldcreatie bij de overheid en niet langer bij particuliere banken. In dat geval zou geld niet meer als schuld in omloop hoeven te komen, maar schuldvrij via bv. overheidsbestedingen. Min of meer een variant daarop is de suggestie om centrale banken naast chartaal ook giraal geld te laten uitgeven. Dit zijn vergaande alternatieven die mogelijk zouden kunnen bijdragen aan het doorbreken van de impasse waarin het monetaire beleid verkeert. De consequenties ervan zijn zeer ingrijpend en verdienen grondige studie en discussie. We zien daar ook een taak voor het SFL. In het kader daarvan organiseren wij op 23 november, samen met DNB, AFM en het Ministerie van Financiën, een internationale conferentie van wetenschappers en beleidsmakers over dit onderwerp. Op de vooravond daarvan zal er ook een publieksbijeenkomst aan worden gewijd.

Maar dit is lange termijn werk, ook al omdat er een EU verdragwijziging nodig is om monetaire financiering van overheidsuitgaven mogelijk te maken. Op dit soort mogelijke grote hervormingen kunnen we niet wachten met de grote investeringsopgave die ik eerder heb geschetst. Mijn suggestie zou daarom zijn om het huidige QE-beleid rechtstreeks in te zetten voor de noodzakelijke ecologische modernisering van de Europese economie. Als we dan toch maandelijks 80 miljard in de economie pompen, doe het dan niet vooral in de oude economie, maar zoveel mogelijk in de toekomst van onze welvaart. Ook de werkgelegenheid zou er wel bij varen als we vol gaan investeren in de transitie naar een meer duurzame, circulaire economie. De ECB zou een toenemend deel van de QE bv. kunnen investeren in green bonds die

worden uitgegeven door de Europese Investerings Bank en waarom niet ook van nationale investeringsbanken die zich richten op vergroening van de economie. Ook zou een verbinding kunnen worden gelegd met het zgn. Juncker Fonds of een eventueel specifiek voor dit doel op te richten investeringsfonds.

In Nederland hadden we ooit een nationale investeringsbank. Die is echter in de privatisering golf naar de markt gegaan. Nu ligt er een voorstel om via samenvoeging van de BNG, de Waterschapsbank, FMO en de financieringsregelingen van EZ, een nieuwe nationale investeringsbank op te richten. Snel doen zou ik zeggen. Dat past helemaal in de parallel die ik eerder trok met de periode van de industrialisatie. Er is nu weer een overheidsinstrument nodig dat de rol van premier risique-drager kan vervullen en daarmee private investeringen in vernieuwing van de economie mogelijk maakt. Het overgrote deel van de financieringen zal uit de private sector moeten komen. Daar is in potentie ruim voldoende kapitaal voorhanden. Financiële instellingen zullen wel kennis moeten opbouwen over de risico's die met de transitie samenhangen en over de nieuwe financieringsmodellen die bij een circulaire economie horen. Voor SFL is dit momenteel een belangrijk terrein van onderzoek. Samen met bedrijven en kredietverleners wordt in kaart gebracht welke financieringsvormen nodig zijn en hoe daarop zou kunnen worden ingespeeld. Daarnaast hebben wij als SFL, samen met de Groene Zaak, het initiatief genomen voor oprichting van het Sustainable Pension Investment Lab, SPIL. Deze groep wetenschappers en bestuurders uit de pensioensector beoogt kennis te ontwikkelen en verspreiden over beleggen in de zich ontwikkelende meer duurzame economie. Dat is van belang zowel voor risicobeheersing als voor doelmatige inzet van pensioenbesparingen voor onze toekomstige welvaart en dus voor het rendement op de beleggingen.

ROL WETENSCHAP

Wetenschap en onderwijs zijn belangrijke dragers van de maatschappelijke, technologische en economische ontwikkeling. Om dat

ook in de toekomst te kunnen blijven doen zal duurzaamheid en de onderliggende principes daarvan, een leidende oriëntatie moeten zijn. De afgelopen jaren zijn aan deze universiteit op dat gebied flinke stappen gezet. In de meeste faculteiten wordt er op een of andere manier wel aandacht aan besteed. Steeds meer wordt er ook interdisciplinair aan gewerkt, zoals in het focusgebied Instituties. Maar volgens mij moet er nog meer gebeuren. De wetenschap heeft zich ontwikkeld langs de lijn van steeds verdere specialisatie in specifieke domeinen. In het voetspoor daarvan is hetzelfde gebeurd met het onderwijs en de organisatie van de maatschappij. Die verkokerde benadering is lange tijd productief geweest en heeft ons gebracht tot waar we nu zijn. Maar goed beschouwd is specialisatie en verkokering ook een belangrijke oorzaak van on-duurzaamheid. Het ligt dus niet voor de hand van een overwegend disciplinaire aanpak oplossingen daarvoor te verwachten. Ook de wetenschappelijke wereld zal zich disciplines overstijgend moeten organiseren om vanuit samenhang geïntegreerde bijdragen aan de transitie te kunnen leveren. Geen enkele organisatie die aan de maat van de tijd wil zijn en dus ook universiteiten niet, kan zonder integrerend perspectief voor het geheel. Integraal ontwerpen vraagt om geïntegreerde alpha, beta en gamma kennis en vaardigheden. Ook het onderwijs zal meer vanuit dat perspectief vorm moeten krijgen. We hebben voor het maken van de toekomst mensen nodig die diepgaande kennis van een vakgebied combineren met de capaciteit om integrerend te werken; ook wel T-shaped skills genoemd.

Een van de instituties in de wetenschap die daar nog haaks op staat is de inrichting van het landschap voor publicaties. Dat wordt nog vrijwel volledig gedomineerd door gespecialiseerde tijdschriften. Het grote belang van publicatie- en citatiescores (de bonussen van de wetenschappelijke wereld) levert daardoor een incentivesysteem op dat geïntegreerd werken bepaald niet bevordert. Dat staat haaks op de maatschappelijke veranderingen die voortvloeien uit het streven naar duurzaamheid. Die komen er op neer dat we in de volgende cultuurfase moeten leren leven en werken vanuit samenhang en verbinding. Ik wens deze Alma Mater toe dat ze daaraan, in onderzoek en onderwijs, een maximale bijdrage zal leveren.